

**“Новоросійство” Півдня України в умовах становлення незалежності
України (1990 – 2004 рр.)**

Децентралістські і сепаратистські процеси, що охопили СРСР наприкінці 80-х – на початку 90-х рр., знайшли своє відображення на півдні України у формі “новоросійства”. В умовах збереження значних регіональних відмінностей всередині України вивчення причин активізації сепаратистських процесів у південних областях держави під час розпаду Радянського Союзу і під час президентських виборів 2004 р. дозволить в майбутньому уникнути загострень у відносинах між регіонами і центром.

Проблеми “новоросійства” в своїх дослідженнях торкалися вчені В.Гордієнко, Я.Дашкевич, Л.Залізняк, О.Скрипник [1; 7; 8; 11]. Зокрема, Л.Залізняк на історичному матеріалі обґрунтував безпідставність тверджень ідеологів “новоросійства” про визначальний вплив росіян в освоєнні краю [1].

Я.Дашкевич основними проявами ідеології та пропаганди новоросів назвав: 1) завзяту боротьбу проти всього українського, проти української культури та мови, культивуванню імперського обожнювання російської ідеї, російського месіанізму, російської культури, мови; 2) висування ідеї існування якоїсь особливої міфічної національності, окремого етносу “одеситів” та “новоросів”; 3) залякування національних меншостей нібито примусовою українізацією; 4) стимулювання та підтримка масової міграції росіян з Далекої Півночі, Сибіру, Далекого Сходу, Центральної Росії, щоб таким чином зміцнювати реальну русифікацію; 5) намагання приєднати до уявної Новоросії якнайбільше території в межах України та поза її кордонами; 6) створення для т.зв. Новоросії власної економічної системи, яка виникла під назвою Одеської спеціальної економічної зони [8, с.20-21].

Оригінальна версія причин поширення сепаратизму і зловживань влади в Одеському регіоні прозвучала на сторінках “Молоді України”. Автор статті Ю.Брязгунов відстоював думку, що масовий від’їзд євреїв з Одеси знизив інтелектуальну планку знаменитого міста і тому “боделанізм з ківаловщиною й

перемогли, бо порушилася рівновага в бік маргінесу з Придністров'я та мало-російства одеських приміських трущоб – споконвіку озлоблених і заздрісних від усвідомлення власної другосортності” [35, с.1]. Проте, на нашу думку, ідея Ю.Брязгунова не має достатньої доказової бази і її можна трактувати тільки як гіпотезу.

Автор статті ставить перед собою завдання оцінити значення “новоросійства” в сучасній історії України, визначити впливовість цього суспільного руху і роль структур Компартії України та місцевої влади у його ініціюванні.

Ознаки сепартизму проявилися під час підготовки місцевого військового-ідеологічного активу до зустрічі в серпні 1990 р. з М.Горбачовим та Д.Язовим. На цій зустрічі член Одеського обкому КПУ начальник політуправління округу В.Плеханов запропонував свій варіант “боротьби з розгулом демократії, українським та молдавським сепаратизмом: якщо законні інтереси наших сімейств і російськомовного населення будуть ущемлятися, армія виступить на захист завоювань соціалізму із зброєю в руках” [5, с.3].

У серпні 1990 р. в Одесі з’явився “Союз новоросів”. У ньому об’єдналася група одеських науковців, які намагалися побудувати на півдні України економічну і політично незалежну Демократичну Республіку Новоросії [5, с.3]. Найактивнішим популяризатором ідеї “Новоросії” став натхненник проголошення на землях суверенної Молдови Придністровської республіки – доктор юридичних наук О.Сурилов. Він, як і О.Солженіцин, вважав, що у дикому полі кочовиків – Новоросії, в Криму, Донбасі “сроду старой Украины не было” [1, с.18].

Одеський вчений намагався відстояти думку, що “ідеї федералізму живі і в республіці мають право голосу навіть на найвищому рівні, в парламенті... Тому ця проблема на республіканському рівні може загостритися, а федеративний устрій республіки навіть стати цілком ймовірним шляхом збереження територіальної цілісності України...” [3, с.3]. О.Сурилов навіть вважав, що федералізм необхідний, щоб “не невілювати Україну, не зруйнувати її регіональні особливості...” [4, с.6].

У вересні 1990 р. у газеті “Новороссийский телеграф” у статті “Держава духу” Новоросію було визначено “як відокремлене географічне і соціально-економічне явище” [5, с.2]. Територія нової держави визначалася від Дністра до Донбасу. Планувалося відторгнення частково або повністю 8 областей (Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кримської, Кіровоградської, Дніпропетровської та Запорізької). У статуті Демократичного союзу Новоросії і Бесарабії визначалось: “Новороси – етнос, що складається з переселенців на обширні пусті землі Північного Причорномор’я” [5, с.3].

Видання новоросів не були зареєстровані, не мали ні адрес, ні назви друкарні. Активісти новоросів під протекторатом Одеського обкому Компартії України зосереджувалися в Одеській асоціації психологічних досліджень, Одеській демократичній спілці соціального оновлення, Одеському обласному комітеті захисту миру, товаристві “Милосердя”, Фонді соціальної допомоги імені доктора Гааза [5, с.2].

Свідченням залежності “новоросів” від КПУ стало те, що дві монографії О.Сурилова про діячів Рішельє і Дерибаса вийшли в республіканських видавництвах після безпосередніх контактів з директорами друкарень першого секретаря Одеського обкому КПУ Р.Боделана. Програму досліджуваної організації активно підтримували офіційна преса, радіо і телебачення.

Крім того, лозунги “Смерть Руху”, “украинские оккупанты, вон из Одессы”, “Новороссия – это прекрасно”, які з’явилися в Одесі, працівники житлово-комунальної служби не спішили знищувати [5, с.3]. Правозахисні органи не вбачали також у цьому порушення принципів інтернаціоналізму [10, с.2].

Цікаво, що ультиматум Верховної Ради України від “трудящих” південних областей республіки про їх відокремлення від України у випадку відмови підписати Союзний договір новороси планували виголосити в жовтні 1990 р. не через свого ідеолога О.Сурилова, а члена бюро Одеського обкому КПУ, лідера комуністів Одеси В.Хмельнюка [5, с.3].

Ідеї новоросійства підтримували також рупори російського шовінізму – газета “Литературная Россия” та журнали “Молодая Гвардия”, “Москва”, “Наш

современник”. Зокрема, вчені-історики К.Мяло і П.Гончаров у статті “Слов’янські джерела” у журналі “Наш современник” (лютий 1991 р.) народжують новоросів, щоб вручити їм месіанську роль відродження Росії. Вони вважали, що новоросами слід вважати тих, хто живе на південному заході, півдні і сході України [11, с.96].

Однак ідеї новоросів не захопили широкі суспільні верстви півдня України. Зокрема, на Миколаївщині, за свідченнями очевидців, про “республіку” Новоросію мало хто чув, а ідею відокремлення приморських областей здебільшого сприймали як пустослов’я [9, с.2].

Після того, як ідея союзу Новоросії і Бесарабії (конструкції О.Сурилова, “Новороссийского телеграфа”) провалилася і призвела до ескалації молдавсько-румунського націоналізму та шовінізму, сепаратисти почали висувати ідею союзу Новоросії з Придністровською республікою [8, с.21].

Однак, зрештою, О.Сурилов усно і письмово сповістив керівництво Одеського Руху, що відмовляється від “Новоросії”. Статуту цієї міжпартійної організації Одеська міськрада не зареєструвала, бо ніхто й не подавав його. Сам О.Сурилов спільно з членом Думи Російського християнсько-демократичного руху О.Костецьким взявся організувати Одеське російське культурне товариство [5, с.3].

Натомість пропаганду за національність “одеситів” вів з колишніх всесоюзних трибун голова Одеської міської Ради В.Симоненко [8, с.20]. Восени 1991 р. в Одесі було засновано громадський рух “Одеса”, що домагався додаткового бюлетеню на всеукраїнський референдум, в якому одесити мали б висловити своє ставлення до можливої двомовності в Одесі, до надання місту особливого статусу і до федеративного устрою України. Одним з ініціаторів руху став депутат міськради заступник голови райради Київського району Одеси А.Костусєв. Рух підтримував ідею мера міста В.Симоненка про створення спеціальної економічної зони в Одесі [12, с.1].

З метою стримування українського національно-визвольного руху партійно-державні органи використовували на півдні України також

національні меншини. Зокрема, в Одеській області налічувалося 170-180 тисяч болгар. Однак їх національно-культурні права в умовах Радянського Союзу практично не забезпечувалися. Тільки під тиском обставин одеська влада розпочала факультативне викладання рідної мови у 1987 / 1988 р. У 1988 р. Ізмаїльський педагогічний інститут набрав групу студентів з 25 осіб – майбутніх вчителів російської і болгарської мов. Підготовку студентів-болгаристів розпочав Одеський держуніверситет і Білгород-Дністровське педучилище, були заключені домовленості про взаємне стажування вчителів російської мови з Болгарії та болгар з України [16, с.6].

Навесні 1991 р. у місті Болград Одеської області відбувся I з'їзд болгар СРСР. Його делегати висловились за створення освітньо-культурної асоціації болгар в СРСР. Головою Центральної ради асоціації майже одностайно було обрано першого секретаря Болградського райкому КПУ І.Македонського. У прийнятих документах перед парламентарями України та Молдови ставились вимоги гарантування болгарам права на всесоюзне громадянство [13, с.1]. Резолюції з'їзду також вимагали звернутися до парламенту України та Молдови з вимогою якнайшвидшого підписання союзного договору, а також прагнули забезпечення економічного і стабільного розвитку в регіонах з компактним проживанням болгар. Був також і пункт про мораторій у регіоні на застосування Закону про мови в УРСР, зокрема, про прийняття української мови як державної [15, с.1].

Так, в опублікованому проекті програми Асоціації болгар значилось: “Прийняття деякими республіками окремих законодавчих актів і рішень, здійснення політичних і соціально-економічних заходів, що ущемлюють права національних меншин, у тому числі болгар, призведе до ще більшого розпилення болгарського населення, посилення асиміляційних процесів” [14, с.2].

На з'їзді звучали і відверто сепаратистські гасла. Зокрема, один із засновників молдавської “Гагаузії” І.Каракаша пропонував перекроїти кордони України і Болгарії для утворення держави болгарів і гагаузів, відновити російськомовну Ізмаїльську область. Одночасно на з'їзд не хотіли допускати

опозиційних членів регіонального Товариства відродження і розвитку болгарської мови імені Кирила і Мефодія Н.Тодорова, В.Стоянова, Д.Терді [15, с.1].

21 квітня 1991 р. в м. Болграді Одеської області координаційна нарада представників гагаузької партії Аркалик (Захист) з Республіки Молдова, Товариства відродження та розвитку болгарської національної культури імені Кирила і Мефодія та Болгарського екологічного клубу прийняли рішення про відновлення діяльності утвореного в 1990 р. Союзу демократичних сил Бесарабії. Але відновлена організація планувала пропагувати не ідею Новоросії, а дбати про захист прав людей і прав народів південної Бесарабії, демонтаж тоталітарної системи, спільні зусилля до економічної і культурної єдності народів Південної Бесарабії [5, с.3].

Ідея створення регіонального автономістського утворення на півдні України прозвучала у жовтні 1991 р. у Херсоні на зустрічі керівників Одеської, Миколаївської, Херсонської областей та Кримської АРСР. Були розглянуті питання щодо координації дії Рад південно-українського регіону для протидії націоналізму, подолання економічної кризи, проведення спільних політичних акцій. Також обговорювалися Закон про мови та становище у придністровських районах Республіки Молдова. Учасники зустрічі планували скликати розширену нараду представників Кримської Верховної Ради, районних, міських, обласних Рад Півдня, а також Запорізької та Дніпропетровської областей [6, с.1].

Попри явну маргінальність ідеї “новоросійства”, вона все ж знаходить підтримку в окремих радикалів лівого спрямування. Десять громадян України, Росії та Молдови, які входили у так звану групу комсомольців, розповсюджували газети та листівки антиконституційного змісту з закликом відокремити південні області України від іншої частини держави та створити на цій території Причорноморську Радянську Республіку.

Для фінансового забезпечення своєї діяльності “комсомольці” грабували ломбарди, пункти обміну валют та ювелірні магазини, а також здійснили вибух біля будівлі СБУ на вулиці Володимирській у Києві восени 2002 року. У липні

2004 р. СБУ звинуватило цих громадян у спробі повалення державного ладу України [2, с.3].

Ідеї сепаратизму на півдні України активізувалися після II-го туру президентських виборів у листопаді 2004 р. В результаті системних фальсифікацій перемогу було віддано представнику влади прем'єр-міністру В.Януковичу. Це викликало масовий ненасильницький опір суспільства – помаранчеву революцію.

Натомість місцеві представники влади на півдні і сході України, найбільше замішані у фальсифікаціях, почали за мовчазної згоди центральних органів державного управління декларувати сепаратистські гасла. Такі кроки, за задумом політтехнологів, мали зупинити опозицію на чолі з В.Ющенком у їх спротиві корумпованій владі.

Уже 23 листопада 2004 р. з ініціативи мера Одеси Р.Боделана на позачерговій сесії міськради було проголосовано звернення до Президента України і органів місцевого самоуправління, в якому говорилося про необхідність наведення порядку в державі. У зверненні звучала і пересторога для опозиції, з якою узгоджується наступна діяльність міської влади: “Для всіх нас найдорожчою скарбницею є наша Україна. Тому давайте не будемо робити кроків, які привели б до її розвалу” [31, с.5].

Зранку 26 листопада 2004 р. на Думській площі Одеси прихильники Р.Боделана прийняли більш радикальну резолюцію. “Якщо в Україні, – сказано в резолюції, – переможуть антидемократичні націоналістичні сили, то ми будемо вимагати оголосити Одесу і всю Одеську область вільною самоврядною територією, на якій діють розпорядження органів місцевого самоуправління” [31, с.5].

З цією ціллю прихильники В.Януковича закликали негайно зібрати депутатів Одеської області всіх рівнів і прийняти рішення про статус Одеси і всієї Одещини. Пізніше планувалося організувати асамблею депутатів всіх рівнів областей півдня і сходу України і прийняти рішення про проголошення Новоросійського краю вільною самоврядною територією. Учасники зборів

створили комітет по захисту Конституції і демократії в Одесі, який сформував добровільні народні дружини для самооборони і розбив наметове містечко поблизу мерії [31, с.5].

У той же день у конференц-залі Одеської облдержадміністрації зібрались так звані представники територіальних громад міста й області. Вони за ініціативою міського голови Р.Боделана прийняли резолюцію, в якій засудили дії опозиції й пообіцяли у випадку недотримання на території України конституційного ладу створити самовладну територіально-адміністративну одиницю – Новоросійський край [19, с.4].

Одеський міський голова Р.Боделан підписав розпорядження “Про заходи щодо забезпечення в м.Одесі правопорядку, безпеки громадян та громадського спокою”, яким було передбачено “створити при районних адміністраціях Одеської міськради загони народної дружини для надання допомоги в підтриманні громадського порядку органом МВС України в Одеській області” [20, с.4]. До створення на півдні України Новоросійського краю закликали представники духовенства УПЦ Московського патріархату, проросійської організації “Єдине Отечество” [21, с.4].

Натомість голова Одеської облдержадміністрації С.Гриневецький у відповідь на запитання власкора “України молоді” щодо ставлення до сепаратизму заявив: “Ні. Я сам телефонував Є.Кушнар'ову і сказав, що це була його помилка” [19, с.4]. Свою позицію висловив також колишній мер Одеси, народний депутат від “Нашої України” Є.Гурвіц: “Я думаю, що практична реалізація ідеї так званого “самокерованого Новоросійського краю” на базі Одещини нереальна. Але це є реальний прояв підлості мера Одеси Боделана. Він завжди дуже не любив Одесу... І ці заяви про “Новоросійський край”, які звучать іще з 1990 – 1991 років, – ще один прояв антидержавної сутності пана Боделана. У ньому ще живе комуніст тих часів, коли Боделан був секретарем обкому КПУ-КПРС” [19, с.4].

Участь представників одеської влади у Сіверськонецькому з'їзді сепаратистів ще раз засвідчила її позицію щодо територіальної цілісності держави.

Зокрема, Р.Боделан, констатуючи хід з'їзду, заявив: “Опозиція веде наступальну роботу на захоплення влади на усій території України... Я стою на принципах збереження України, але сприяти порушникам закону не можна” [23, с.В6].

У відповідь на активну участь глави облдержадміністрації С.Гриневецького та мера Р.Боделана у з'їзді сепаратистів у Сіверськодонецьку загальні збори представників територіальної громади Одеси, які відбулися з ініціативи групи депутатів міськради та лідерів місцевих осередків політичних партій, висловили недовіру керівництву міста та області, що “ігнорує інтереси громадян і зазіхає на основи державного устрою України” [22, с.3].

У рішенні зборів наголошувалося на неконституційності ідеї відокремлення Одеської області, яка “не відповідала інтересам її жителів” і могла привести “до катастрофічного погіршення рівня життя членів територіальної громади Одеси”. “Ми переконані, – наголошено у рішенні, – що основну зацікавленість у злочинних сепаратистських діях й утворенні так званого “Новоросійського краю” проявляють нинішні депутати міської й обласної рад, сподіваючись у такий спосіб зберегти посади й уникнути відповідальності за раніше скоєні ними дії” [22, с.3].

Водночас депутат міськради Г.Селянин подав заяви прокурору Одеської області М.Гаврилюку і начальнику облуправління СБУ О.Чернишеву, в яких зажадав порушити кримінальну справу відповідно до ч.1 ст.109, ч.2. ст.110 Кримінального кодексу України. Депутат-опозиціонер свідчив, що одеський мер публічно закликав до зміни кордонів, території і державного кордону України, створення Новоросійського краю, до складу якого повинні були входити Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська області; із закликів Боделана випливало, що “Новоросійський край”, порушуючи статті 2, 73, п.2 ст.85 Конституції, має вийти з-під юрисдикції України. Крім того, депутат звинувачував мера в ініціюванні створення спеціальних “загонів самооборони”, метою яких могла стати насильницька зміна конституційного ладу України та захоплення державної влади [22, с.3].

Депутат міськради також вимагав від правоохоронних органів здійснити заходи для унеможливлення спроб виїзду Р.Боделана за кордон до закінчення перевірки фактів, викладених у заяві [24, с.2]. Крім того, в Одесі відбувалися політичні акції з осудом ідеї створення Новоросійського краю. Так, 5 грудня 2004 р. в Одесі біля будинку обласної державної адміністрації відбувся мітинг прихильників В.Ющенка, на якому вимагали притягнення до кримінальної відповідальності Одеського міського голови Р.Боделана за заклики до сепаратистських дій [21, с.4].

Натомість Р.Боделан, щоб пом'якшити свої сепаратистські заяви, запропонував закупити для Києва валер'янку: "Щоб заспокоїти особливо неспокійні голови". Валер'янку запропоновано було придбати на засоби, виручені від лотереї, організованої одеським міськвиконкомом. На ці кошти міська влада мала намір придбати путівки в одеські санаторії для дітей із Західної України, а для металургів Донбасу одеські школярі 4 грудня 2004 р. збирали металолом. Але основним акордом цієї акції єднання повинна була стати забудова в місті нового парку, який мав стати символом примирення українського суспільства [24, с.2].

29 листопада 2004 р. депутати міськради також прийняли звернення до одеситів, в якому пропонували припинити в місті проведення будь-яких мітингів, пікетувань, страйків, закрити всі незаконні органи, комітети і інші формування, а сформовані загони добровільних дружин і загонів самооборони підпорядкувати управлінню внутрішніх справ міста [28, с.3; 31, с.5].

Проте прихильники В.Януковича під вікнами мерії продовжували закликати до об'єднання з Росією, а громадські організації збирати підписи на підтримку створення на території Одеської і сусідніх областей автономного Новоросійського краю [24, с.2]. У свою чергу, Одеський регіональний штаб "Нашої України" оголосив про збір підписів серед населення за відставку мера Одеси [25, с.2].

Падіння авторитету міського голови Одеси засвідчили результати опитування Соціологічної служби Центру Разумкова проведені в середині

грудня 2004 р. Згідно з результатами відповідей на запитання “Якби найближчої неділі відбулися вибори міського голови Одеси?” Р.Боделан зайняв лише третє місце за рівнем підтримки – 10,2% [26, с.2].

Підставою для таких настроїв стало активне на всіх стадіях виборчого процесу використання Р.Боделаном так званого “адмінресурсу”, а також його публічна підтримка сепаратистських гасел і закликів [27, с.11]. Одесити, які були на Майдані, розповідали, що вони не хочуть розвалювати свою Батьківщину, а одеські керівники Р.Боделан та С.Гриневецький “накрили область ковпаком, підтоптали людей настільки, що всі бояться висловити вільну думку” [29,с.8].

Соціологічні дослідження також засвідчили, що ідею створення Південно-Східної автономної республіки у складі України підтримували 17,6, а не підтримували 76,3 відсотки опитаних одеситів. Ідею відокремлення Півдня і Сходу від України і приєднання їх до Росії не підтримували ще більше опитаних одеситів – 81,1 відсотків, підтримували – 12,3%. Незначною в Одесі була і кількість прихильників ідеї федерального устрою України. Підтримували її – 17,6 відсотки, а не підтримували 68,9% [26, с.2].

Протестні акції проти сепаратизму пройшли і в інших регіонах півдня України. Так, учасники політичного страйку в Херсоні застерегли херсонського міського голову В.Сальдо та голову Херсонської облдержадміністрації В.Ходаковського від “слизького шляху” розколу України. Вони наголосили на тому, що їм відомо, що особисто В.Сальдо та заступник голови облдержадміністрації В.Середа брали участь у зборах у Сіверськодонецьку та отримали розпорядження провести на місцях сесії обласної та міської рад на підтримку В.Януковича та ідеї створення Південно-східної держави з її входженням у ЄС [30, с.2].

Перемога помаранчевої революції не зняла з порядку денного питання відставки одеського мера-сепаратиста. Так, 3 лютого 2005 р. кілька громадських і політичних організацій Одеси офіційно попередили Р.Боделана про те, що вони збираються ініціювати збір підписів за організацію міського

референдуму з питання його дострокової відставки. А наступного дня обласні організації партії “Наша Україна”, Соціалістична партія України, партії “Батьківщина”, “Яблуко” та Партія захисників Вітчизни провели пікетування будівлі міської організації. Основною вимогою пікетувальників було скликання позачергової сесії міської ради щодо питання відставки чинного мера. За підрахунками пікетників, близько 70 відсотків мешканців були готові поставити свої підписи за відставку Р.Боделана [32, с.2].

Натомість на центральній площі Одеси у січні 2005 р. на підтримку одеського мера проходили мітинги організації “Единое отечество”, Прогресивної соціалістичної партії України та кількох ветеранських громад чисельністю 150-200 осіб. А виступи лідера мітингуючих В.Каурова носили відверто чорносотенний характер: заклики до національної ворожнечі та входу Одеси у склад “Новоросійського краю” [32, с.2].

Переконлива перемога В.Ющенко у повторному турі президентських виборів 26 грудня 2004 р. змусила керівництво області, а особливо міського голову Р.Боделана, забути про “новоросійство”, а зосередити увагу на власному політичному самозбереженню. У зв'язку з цим ідея самоврядного краю позбулася серйозної політичної підтримки і в умовах майбутніх успіхів “помарачевої” влади має всі підстави маргіналізуватися і зникнути.

Підсумовуючи, відзначимо, що спалахи “новоросійства” в умовах розпаду СРСР і під час президентської кампанії 2004 р. започаткувалися штучно задля підтримки місцевих правлячих режимів. Так, у кінці 80-х рр. XX ст. структури КПУ розгорнули сепаратистські ідеї на Півдні України, щоб зупинити шлях України до самостійності. Створення самостійної Новоросії у 1991 р. могло зберегти владні пости за правлячою компартійною елітою. Так само у 2004 р. керівництво Одеси і обласна держадміністрація в умовах загрози перемоги опозиційного кандидата В.Ющенко на президентських виборах спробували реанімувати ідеї новоросійства.

Відзначимо, що спалахи сепаратизму на півдні України ініціювалися одною і тою ж компартійно-радянською елітою (у кінці 80-х рр. комуністичним

ватажком, а у 2004 р. мером Одеси Р.Боделаном). Швидке згорання проявів сепаратизму у регіоні внаслідок втрати інтересу до нього місцевих компартійно-радянських еліт після утворення незалежної України у 1991 р. і ліквідації правлячого режиму Л.Кучми у 2004 р. засвідчило відсутність підтримки у суспільстві ідеї Новоросійського краю. Перспективи подальших розвідок “новоросійства” вбачаємо у дослідженні організаційних структур новоросів у 1990-1991 рр., їх ідеологічної бази, а також причин активізації сепаратизму у 2004 р.

1. Залізняк Л. Від козацької вольності – до Новоросії // Пам'ятки України. – 1991. – №2. – С.18-23.
2. Асауляк М. “Комсомольців” посадили // Експрес. – 2004. – 22-29 липня. – С.3.
3. Сурилов О., Черкес М. Що воно таке – федерація Німеччина // Голос України. – 1991. – 28 травня. – С.3.
4. Стриженюк С. Інтерв'ю наліво і направо... // Літературна Україна. – 1991. – 7 лютого. – С.6.
5. Аксанюк М. “Новоросія”: привид повернувся в обком...// За вільну Україну. – 1991. – 21 травня. – С.2-3.
6. Новоросійська асамблея? // Молода Галичина. – 1991. – 17 жовтня. – С.1.
7. Скрипник О.В. Деякі питання становлення державності України на сучасному етапі // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки: Збірник наукових статей: Випуск 2. – Чернівці, 1993. – С.224-241.
8. Дашкевич Я. Дискусійні питання національного будівництва Півдня України // Державність. – 1992. – №1. – С.224-241.
9. Зельман М. Миколаївські враження // За вільну Україну. – 1991. – 28 червня. – С.2.
10. // Галичина. – 1991. – 15 лютого. – С.2.
11. Гордієнко В. Імперський синдром соціалізму – новороси! // Українські проблеми. Політичний журнал. – Стрий, 1991. – Ч.1. – С.94-96.
12. Одеса – місто особливе // Молода Галичина. – 1991. – 19 листопада. – С.1.
13. // Голос України. – 1991. – 15 червня. – С.1.
14. Аксанюк М., Старостин С. “Лінгвісти” КГБ і пастори з КПСС // За вільну Україну. – 1991. – 31 травня. – С.2.
15. Аксанюк М. Болград: з'їзд чи партгоспактив? // За вільну Україну. – 1991. – 23 травня. – С.1.
16. Сергієнко В. Мова, карбованці і леви, або як вивчають болгарську на Одещині // Голос України. – 1991. – 30 квітня. – С.6.

17. Мовчан П. Закон про мову та беззаконня // Літературна Україна. – 1991. – 31 січня. – С.2-3.
18. Тодоров Н. Болгары должны объединиться в борьбе за суверенитет Украины // За вільну Україну. – 1991. – 30 травня. – С.1-2.
19. Зварич О. “Махновщина” під проводом гаранта // Україна молода. – 2004. – 30 листопада. – С.4.
20. // Голос України. – 2004. – 1 грудня. – С.4.
21. Столяров І. Опозиція в Одесі засудила губернатора С.Гриневецького і мера Р.Боделана // Самостійна Україна. – 2004. – 4-10 грудня. – С.4.
22. Аксанюк М. Придністровська “самооборона” для Боделана // Україна молода. – 2004. – 3 грудня. – С.3.
23. Сенчихин В. Правовые аспекты «оранжевой» стихии // Ежедневник «2000». – 2004. – 3-9 декабря. – С.В1, В6.
24. Астрахович Е. Валериана и уголовное дело // День. – 2004. – 7 декабря. – С.2.
25. Ліщенко Ю. Одещина не хоче бути «новоросійським краєм» // Високий замок. – 2004. – 1 грудня. – С.2.
26. Столяров І. Едуарда Гурвіц залишається лідером симпатій виборців Одеси // Самостійна Україна. – 2004. – 18-31 грудня. – С.2.
27. Столяров І. Порядною людиною Одеського міського голову Боделана не вважають навіть його колишні прибічники... // Самостійна Україна. – 2004. – 18-31 грудня. – С.11.
28. Воронков В. «Комсомолка», «Сегодня», «День» объявлены в Одессе вне закона? // Комсомольская правда в Украине. – 2004. – 1 декабря. – С.3.
29. Кир'ян Н. Одеса починає звільнятися від диктатури // За нашу Україну. – Київ, 2004. – 3 грудня. – С.8.
30. // Час руху Опору. – Київ, 2004. – листопад. – С.2.
31. Перстнева Н. Одесса собирает деньги на валерьянку // Зеркало недели. – 2004. – 4 декабря. – С.5.
32. Астрахович О. Іще один почесний одесит // День. – 2005. – 15 лютого. – С.2.
33. Брязгунов Ю. Одеський феномен // Молодь України. – 2005. – 15 лютого. – С.1.